

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1946

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",

39 — ΤΣΩΡΤΣΙΑ — 39

ΑΘΗΝΑΙ

ὁ Πομπὸς Ἐὐτυχίας, παρ' ὅλη τὴν δαντελλένια του χάρη. Δὲν ξεπαρνᾷ ἓνα ὀρισμένο, ἀρκετὰ χαμηλό ἐπίπεδο· εἶναι ἓνα κομψὸ ἐργάκι τοῦ μπουλεδάρ.

Τὰ ἐργάκια αὐτὰ ἀπαιτοῦν, γιὰ ν' ἀναδῶσουν τὸν κάποιον χυμὸ τους, ἓνα παίξιμο πολὺ σύμφωνο μὲ τὸν τόνο τους, ἓνα παίξιμο ἀνάλαφρο, παιχνιδιάρικο. Ὁ θίασος Κοτοπούλη δὲν τοῦ τὸ προσέφερε. Ἡ ἐρμηνεία εἶταν βαριά καὶ χοντρή.

ΑΛΚΗΣ ΘΡΥΛΟΣ

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ

Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος: «Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα. Δ'—Κ. Π. Καβάφης».

Σὲ μιὰ στιγμή ρεμβασμοῦ ἀπάνω στὰ κείμενα ἐκεῖνα τῆς νέας λογοτεχνίας μας ποὺ ἐπιμένουν στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον καὶ ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ἐξαιρετικές περιγραφικὲς ἱκανότητες, ἔγραφα πὼς δὲν εἶναι μόνο τὸ περιφρημὸ δάσος τῆς Βιρνάμης ποὺ τὸ ὑποχρέωσε ὁ Σαίξπηρ νὰ περπατήσει, κι' ἀκόμα πιστεύω πὼς κάθε τοπίο, εἰδυλλιακὴ πλαγιά ἢ ἀπρόσιτη καὶ αὐστηρὴ βουνοκορφὴ, γαλανὸ ἀκρογιάλι ἢ φουρτουνιασμένη θάλασσα, κάνει τὴν πορεία του. Ἄλλοῦ κι' ἄλλοιῶς τὸ ἐβλέπαν οἱ φίλοι τῶν ἐλληνικῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων τοῦ 1890 ἢ τοῦ 1910, ἄλλοῦ, μὲ διαφορετικὴ διάθεση καὶ μὲ ἄλλη ὄραση, τὸ βλέπουν καὶ τὸ χαίρονται τώρα. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Καρκαβίτσας ἐξαντλοῦσε τίς περιγραφικὲς του ἱκανότητες στὸ Νυχτερέμι, τὸ χωριὸ τοῦ «Ζητιάνου» του, ὡς τὸ 1932 ἢ τὸ 1935, ποὺ ὁ Κοσμάς Πολίτης, ὁ καλλίτερος ἴσως τοπιογράφος τῆς νεώτερης πεζογραφίας μας, ἔδινε τὸν Πόρο ἢ τὴν Ἀττική, τὸ ἐλληνικὸ τοπίο ἔκαμε πολλὰ βήματα, ἔδειξε ἄλλα χρώματα καὶ σχήματα, ἔχει μιλήσει μὲ διαφορετικοὺς τρόπους καὶ μὲ ἄλλην ἐπίδραση στὴν εὐαισθησία μας, τὴν ἀκολούθησε στὶς ἀναζητήσεις τῆς καὶ βρίσκεται τώρα πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ γεωγραφικὰ σημεῖα ποὺ καθορίζονται στὰ παλιότερα βιβλία. Καὶ τὴν ἴδια ἀκριβῶς πορεία σημειῶνω καὶ σὲ μερικοὺς ἄλλους τόπους, ποὺ τοὺς θεωρήσαμε σταθεροὺς καὶ ἀμετακίνητους. Ἐνα ἐλοκληρωμένο καὶ καθιερωμένο λογοτεχνικὸ ἔργο, ποὺ ἐκφράζει μιὰ ἐποχὴ ἢ ἓναν ἄνθρωπον ποὺ ἀξίζει ὅσο καὶ μιὰ ἐλόκληρη ἐποχὴ, δὲ διαφέρει πολὺ ἀπὸ ἓνα τοπίο. Κι' αὐτὸ εἶναι ὀριστικὸ καὶ ἀσάλευτο,—ἔτσι φαίνεται τουλάχιστο,—κι' αὐτὸ ἔχει ὀρισμένο σχῆμα, κι' αὐτὸ εἶναι ὄρατὸ ἀπ' ὄλους καὶ ἐλέγχεται ἀπ' ὄλους, κι' αὐτὸ ἔχει θέσιμον γερὸ μὲ τίς ρίζες του, μὲ τίς συνειδήσεις τοῦ καιροῦ του, μὲ τὴν μεγάλη ἐπιδοκιμασία, ἀκόμα καὶ μὲ τὴν ἀουμείλιασθη ἀρνηση. Ἐνα τοπίο, λ. χ., στὴν πνευματικὴ μας ζωὴ ὁ Σολωμός, ἄλλο ὁ Παλαμᾶς, τρίτο ὁ Καβάφης. Κι' αὐτὴν ἴσα-ἴσα τὴν πορεία, τὰ βήματα ποὺ κάνουν μερικὰ λογοτεχνικὰ ἔργα ποὺ ἐγιναν δρόσημα καὶ σιγὰ-σιγὰ ἀπλώθηκαν σὲ μεγάλες γραμμὲς καὶ σὲ πλατιά σχήματα, αὐτὰ τὰ βήματα παρακολουθῶ πρὶν ἀπὸ κάθετι ἄλλο σ' ἔν' ἀπὸ τὰ σημαντικότερα νέα βιβλία: στὸ πολυεπίδο μελέτημα τοῦ κ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου γιὰ τὸν Καβάφη ποὺ ἀποτελεῖ τὸν τέταρτο τόμον τῆς σειρᾶς

«Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα». Τὰ «τοπία» τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς τότε κάνουν βήματα πρὸς ἡμᾶς καὶ τότε ἀπομακρύνονται καὶ χάνονται στὴν ἀνάμνηση καὶ στὴν παράδοση, πέρα ἀπὸ τοὺς δραματοὺς καὶ αἰσθητοὺς κόσμους ἄλλα ἀντέχουν στὴν ἀπαιτητικὴ, στὴ λαίμαργη ματιὰ τῶν νέων ἀνθρώπων, καὶ ὄχι: μόνο ἀντέχουν μὰ καὶ τοὺς κάνουν νὰ τρέχουν κοντὰ τους, ὄλο καὶ μὲ πιὸ γρήγορα καὶ μὲ πιὸ ἀνυπόμονα βήματα, ἄλλα παγώνουν ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία, ἀποτραβιοῦνται σιγὰ-σιγὰ, χάνονται, σβήνουν μέσα στὰ καινούρια χρώματα καὶ σχήματα ποὺ προσπαθοῦν νὰ διαμορφώσουν τὰ νέα τοπία τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Κι' αὐτὴ τὴν ἐναλλαγή, αὐτὴ τὴ μεταβολή, ποὺ γίνεται στὴν ἐπιφάνεια, ἀφοῦ πρῶτα ὠριμάσει στὶς συνειδήσεις καὶ ξεπεταχτεῖ ὡς ἀνάγκη ὅπως μιὰ πηγὴ νεροῦ ποὺ τρύπησε ὄλο τὰ πετρώματα, ποὺ παραμέρισε ὄλο τὰ ἐμπόδια καὶ βγήκε στὸ φῶς, αὐτὴ τὴν ἀναζήτησιν, ποὺ εἶναι πορεία ψυχῆς συχνὰ ὀμαδική καὶ κάποτε ἀτομική, τὴν ἔχει κανεὶς ἐλόκληρη καὶ καθαρότερη σὲ ἐργασίες ὡς τὰ «Πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα», ποὺ ἀρχίζουν ὄχι γιὰ νὰ τελειώσουν γρήγορα, μὰ γιὰ νὰ ἔχουν συνέχεια μακριά, ὀργανωμένη, μεθοδική, καὶ γιὰ νὰ εἶναι οἱ σταθμοὶ ἐνὸς πνευματικοῦ βίου μὲ καθορισμένα κριτήρια ἄλλα καὶ μὲ θερμὸ τὸν πόθον γιὰ τὴν ἀνανέωση καὶ τὴν ἐπαλήθευσή τους σὲ πολλοὺς χρόνους καὶ σὲ ἀνόμοια κείμενα. Τὰ βήματα τῆς πορείας αὐτῆς, ἐναγωνίας καὶ κάποτε ἐπώδυνης, τᾶκουσα ἀπὸ τὸ δεῦτερον τόμον τῶν «Προσώπων καὶ τῶν κειμένων», ὅπου ὁ κ. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι σὲ μερικὲς περιπτώσεις τότε ἔχανε τὸ τοπίο, ποὺ ἄλλοτε τὸ ἔβλεπε καθαρότερα καὶ τοῦ ἦταν πιὸ σταθερὸ καὶ πιὸ οἰκεῖο, καὶ τότε τὸ ἀνακάλυπτε καὶ τὸ χαίροταν ἀνυπόκριτα. Καὶ τὰ ἴδια αὐτὰ βήματα ἐγιναν πιὸ βαριά, ἐγιναν σχεδὸν δραματικά ὅταν τρίτον τόμον τῶν «Προσώπων καὶ τῶν κειμένων», ὅπου ὁ κ. Παναγιωτόπουλος θέλει νὰ δώσει ὀριστικὴ μορφή σ' ἓναν παλιὸ του ἔρωτα καὶ σ' ἓνα θαυμασμὸ ποὺ ζέστανε καὶ χρωμάτισε τὸ πρῶτον ἀξιοσημεῖον μελέτημά του: τὸ θέος του γιὰ τὸν Κωστή Παλαμᾶ. Τὸ τοπίο ποὺ ἀπλώνεται ἀπὸ τὰ «Τραγούδια τῆς πατρίδος μου» καὶ φτάνει στὶς «Νύχτες τοῦ Φήμιου» τὸ βλέπουν δύο ἄνθρωποι μαζί, ἀπὸ πολὺ κοντὰ ὁ ἓνας, ἀπὸ ἄλλη ἀπόσταση ὁ ἄλλος, μὲ τὴν παλιὰ πίστη ὁ πρῶτος, μὲ τὴν νέα του εὐαισθησία ὁ σημερινὸς πνευματικὸς ἄνθρωπος ποὺ διαμόρφωσε διαφορετικὲς ἀπαιτήσεις γιὰ τὴν οὐσία καὶ γιὰ τὴν ἀξία τοῦ λυρικοῦ στοιχείου. Καὶ ἡ συνέχεια τῆς πορείας πέρα ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, πέρα ἀπὸ τὸν τόπον τῆς ὀδυνητῆς δοκιμασίας ἦταν ἡ προσέγγισις σ' ἓναν ἄλλον ἐπικίνδυνον χῶρον, τὸν Καβάφη. «Χρειάστηκε νὰ συλλογισθῶ πολὺ, ὁμολογῶ ὁ κ. Παναγιωτόπουλος, πρὶν ἀποφασίσω ὀριστικὰ ν' ἀφιερῶσω τὸ βιβλίο μου τοῦτον τὸν Καβάφη. Ἐρχόμενον ἀπὸ τὴν χώρα τοῦ Παλαμᾶ κ' ἔπρεπε νὰ πορευθῶ στοὺς ἀντίποδες. Ἡ μετατόπισις κάτεχε κάποιον θέλητρο — ὡς ἓνα ταξίδι τῆς ἀνήσυχης φαντασίας ἀνάμεσα στοὺς πλανῆτες ποὺ φωσφορίζουν στὸ διάστημα· μὰ πραγματῶν οὐγκαιρα καὶ μιὰν ἀνάγκη βαθύτερη, τὴν ἀνάγκη ποὺ νιώθει ὁ κουρασμένος ἄνθρωπος τῆς πολιτείας γιὰ λίγη σιωπή, γιὰ λίγη μοναξιά. Καὶ τὸ παράδοξον ἴσα ἴσα στὴν πε-

ρίσταση είναι τοῦτο: πού ὁ Παλαμᾶς, ὁ ἀσάλευτος, ὁ ἀταξίδευτος, ὁ δεμένος μέ τήν ἐγνία τῆς καθημερινῆς χαμοζωῆς καί μέ τήν ἀγιάτρευτη νοσταλγία τῆς ἀνοιχτῆς φύσης, ἀφίνας στό πέρασμα του τῆ σύμμιχτη βοή τῆς ἀγορᾶς· κι ὁ Καβάφης, ὁ ἀκόλαστος ἐραστής τοῦ πολυκίνητου δρόμου, ἀναδίνει τό ἄρωμα τῆς κατασταλαγμένης γαλήνης. Ὁ ἕνας εἶναι ἡ φωνή, ὁ ἄλλος τό ἀπόφωνο. Ὁ ἕνας ἐκφράζει, σ' ἕνα σωρό φανερώματά του, τό πλῆθος· ὁ ἄλλος, ἀποκλειστικά καί μονότροπα καί πεισματικά, τόν ἑαυτό του· ὁ ἕνας εἶναι ὁ ὁ λόγος, πολύχρωμος, βροντερόηχος, φανταχτερός, ἀσταμάτητος, ὁ ἄλλος ἡ σιωπή. Ὁ Παλαμᾶς ἀνεβαίνει ἀπάνου στούς πύργους τῆς πολιτείας καί σαλπίζει σέ κάθε σημάδι τοῦ ὀρίζοντα, ὁ Καβάφης, κλεισμένος μέσα στό τσίχη του, ἀπομονώνεται κάθε μέρα καί πιό πολύ ἀπό τόν δλόγυρα κόσμο. Στόν Παλαμᾶ ἡ διάγνωση γίνεται ἀνάγκη· στόν Καβάφη ἡ αὐτοαπορρόφηση εἶναι μοίρα. Κι ὁ κριτής τήν ὥρα πού ἐτοιμάζεται νά κατέβει ἀπό τήν ἐπαλξή καί νά σταθεῖ στό βαθύ χαντάκι πού τριγυρίζει ἀπό μέσα τό κάστρο, πρέπει, προκαταβολικά, ἂν ἡ ἀνθρωπιά του τόν ἐνοχλεῖ μέ τήν ἀπαιτητική παρουσία της, ν' ἀποκριθεῖ στόν ἑαυτό του καί νά ξεδιαλύνει τό ψυχόρμητο πού τόν σπρώχνει στήν ἀντίστροφη τούτη περιπέτεια. Ἀυτή τήν «ἀπόκριση» πασχίζει ὁ κ. Παναγιωτόπουλος νά δώσει μέ τό βιβλίο του στόν ἑαυτό του καί στόν ἀναγνώστη του, κι ἀπάνου στήν ἴδια αὐτή προσπάθεια τεντώνεται ἡ κλωστή πού εἶναι καί ἡ ἀναδίφηση, καί ἡ σύγκριση κειμένων, καί ἡ ἀνίχνευση σέ κόσμους κλειστούς καί ἀγνωστούς, καί ἡ γραμματολογική τοποθέτηση, καί ἡ αἰσθητή ἐρμηνεία, ἡ κατασταλαγμένη γνώση καί ἡ ἀπειθάρχητη καί ζεστή λυρική διάθεση, ἡ ἀγωνία καί ἡ πείρα, — αὐτή ἡ «ἀντίστροφη περιπέτεια» πού κλείνει τοῦτο τό βιβλίο.

Οἱ σελίδες τοῦ κ. Παναγιωτόπουλου, πού τοποθετοῦν τόν ἀναγνώστη στό θέμα, κερδίζουν γρήγορα τήν ἐμπιστοσύνη. Καταλαβαίνεις ὅτι ὁ μελετητής ἐψάξε μέ ἐξαντλητική ὑπομονή καί στό στάδιο αὐτό τῆς ἐργασίας του ἔμεινε μακριά ἀπό πείσματα καί δογματισμούς, ὅσο κι ἂν δέν παραλείπει νά προχωρεῖ, πέρ' ἀπό τά στοιχεῖα πού συγκεντρώνει ἡ ἔρευνα, στό συμπεράσματα πού δίνει ἡ προσωπική εὐθύνη. Τά κεφάλαια «Ὁ Καβάφης καί οἱ ἄλλοι», τά «Βιογραφικά», ἡ «Ἐποχή», ὁ «Ὁλόγυρα κόσμος», «Τό ἄτομο καί τό ἦθος», «Ὁ Ιστορισμός τοῦ Καβάφης», ἔχουν ὑποδειγματικές σελίδες, πού προσφέρουν κάτι πολύτιμο: τήν ἀσφάλεια πού πρέπει νά νιώθει ὁ ἀναγνώστης ὅταν βρισκεται στό χῶρο ποιητῶν ὡς τόν Καβάφη, ὅπου παλεύουν οἱ πιό ἀνόμοιες δυνάμεις τῆς ζωῆς καί τά πιό ἀντίθετα στοιχεῖα τῆς τέχνης, γιά ν' ἀκολουθήσει ἐπειτα τό μελετητή ἀπό πολύ κοντά καί μέ τήν πεποίθηση πῶς μπορεῖ νά τόν ἐλέγξει στήν αἰσθητική του ἔρευνα πού θά εἶναι καί ἡ πιό προσωπική του προσφορά, δηλαδή ἐκεῖ πού γιά νά ἔχει τήν ἀληθινή αἰσθητική χαρά, εἶναι ἀνάγκη νά προσέρχεται ὁ ἀναγνώστης προετοιμασμένος καί ὀπλισμένος γιά τίς λογῆς λογῆς ἀντιγνωμίες πού ἀναπηδοῦν ἀπάνω στήν ἐπαφή μ' ἕνα ἔργο ἀπ' τήν ἀρχή ὡς τό τέλος ἰδιότυπο καί ἀ-

νεπανάληπτο. Ἡ προετοιμασία αὐτή στά πρώτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Παναγιωτόπουλου γίνεται ἐξαιρετικά. Ὁ λόγος ἔχει τόν ἀντίλογο· μά καί ὁ κύκλος τῶν συζητητῶν εἶναι ὁ μεγαλύτερος πού ξαίρω ὡς τώρα. Ἐκεῖ καί ὁ θαυμασμός καί ἡ ἐκτίμηση, καί ἡ πλάνη καί ἡ γκρίνια. Ὅλες οἱ φωνές καί ὅλοι οἱ τόνοι, οἱ καλές καί οἱ ἀτυχές στιγμές τοῦ ἐλληνικοῦ κριτικοῦ λόγου. Καί πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι δλόκληρος ὁ «Καβάφης» τοῦ κ. Παναγιωτόπουλου ὡς κριτική ἐκφραση εἶναι μιά ἀπό τίς κύριες προϋποθέσεις ἀσφάλειας, πού νιώθει ὁ ἀναγνώστης καί πού τόν κρατάει μέ ἀνεση πολύ κοντά στό κείμενο. Ὑπάρχει κυρίως τόνος ἀληθινά κριτικός, ἀδιάσπαστος, προσωπικός ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος. Καί τοῦτο δέν πρέπει νά λογαριασθεῖ λίγο γιὰτί ὁ γνήσιος κριτικός τόνος, πού ἔχει ἰδιοτυπία καί αὐτάρκεια ὅπως ὁ γνήσιος λυρικός ἡ ἀφηγηματικός, οὔτε εὐκόλη κατάκτηση εἶναι οὔτε συχνά γίνεται αἰσθητός στό ἐλληνικά μελετήματα. Ἡ κριτική ἰδιοσυγκρασία στόν «Καβάφη»; κάνει κάθε στιγμή τήν παρουσία της, μά καί ἡ πολύχρονη ἀσκηση ἔδωσε πιά τό ὀριστικό ἀποτέλεσμά της. Γι' αὐτό ἀκριβῶς ξαφνιαζομαι ὅταν διαβάζω τή φράση: «Πήρα ἀπό τίς σειρές καί δημοσίεψα στή «Μούσα» κάμποσα ποιήματα. Κι ἀνάμεσά τους τοῦτο τό σημαδιακό». Δηλαδή τό ξεχωριστό. Ἀλλά ὁ λαός ὅταν λέει κάποιο ἡ κάτι σημαδιακό, ἔχει ὁλόκληρα ἀντίθετη πρόθεση: κάνει ὑπαινιγμό γιά κάποιο ἐλάττωμα ἡ κάποια ἀνεπάρκεια ὀλοφάνερη. Εἶναι ἴσως ἡ μόνη λέξη πού μέ ἐνόχλησε σέ ὅλο τόν «Καβάφη». Μά τήν σημειῶνω γιὰτί ὁ κ. Παναγιωτόπουλος δέ διστάζει νά τήν περνάει συχνά στόν κριτικό του λόγο, πού μέ τόση προσοχή εἶναι διαμορφωμένος.

Ἄς δοῦμε ὁμως τόν «Καβάφη» τοῦ κ. Παναγιωτόπουλου ἀπό πιό κοντά ἀκόμα. Πρέπει καί πάλι νά σημειῶσω ὅτι βρίσκω ὡς γενικό γνωρισμά του τήν πληρότητα. Ὁ κ. Παναγιωτόπουλος κάνει ἐπίδειξη τόλμης μέσα στό χῶρο τοῦ Καβάφη. Ἀντιμετωπίζει ὅλα τά προβλήματα καί ὅλες τίς κακοτοπιές πού ἔχουν συγκεντρωθεῖ στό ἑκατόν πενήντα τέσσερα μὴ ἀποκηρυγμένα ποιήματα τοῦ Καβάφη πού μέτρησε αὐτός, καί ὄχι στό ἑκατόν σαράντα πού κατέγραψε ὁ Τέλλος Ἄγρας. Προβλήματα πνευματικά, ἠθικά, τεχνικά. Καί ἀγωνίζεται νά συνθέσει τήν ἀπόκριση πού πρέπει νά εἶναι ὁλόκληρο τό βιβλίο του. Βρέθηκα πολύ κοντά του καί συχνά χαιρόμουν αὐτόν ἀκριβῶς τόν ἀγώνα στίς διακυμάνσεις του, στούς ἐλιγμούς του, στήν πολιορκιτική του μανία γύρω ἀπό ἕνα ἀϊνιγμα, μίαν ἀνταρσία ἡ μιά πτώση τοῦ καθαρικοῦ ποιητικοῦ λόγου, τόν χαιρόμουν περισσότερο κι ἀπ' τό τέρμα του, ἀπό τό ὅποιοδήποτε ἀποτέλεσμά του, σύμφωνα μέ τή συμβουλή τοῦ ποιητῆ τῆς «Ἰθάκης».

Πάντα στό νοῦ σου νάχεις τήν Ἰθάκη.
Τό φθάσιμον ἐκεῖ εἶν' ὁ προορισμός σου.
Ἄλλὰ μὴ βιάζεις τό ταξίδι διόλου.
Καλλίτερα χρόνια πολλά νά διαρκέσει.
καί γέρος πιά ν' ἀράξεις στό νησί,
πλούσιος μέ ὄσα κέρδισες στό δρόμο,
μὴ προσδοκῶντας πλοῦτη νά σέ δώσει ἡ Ἰθάκη.

ρίσταση είναι τοῦτο: πού ὁ Παλαμᾶς, ὁ ἀσάλευτος, ὁ ἀταξίδευτος, ὁ δεμένος μέ τήν ἐγνία τῆς καθημερινῆς χαμοζωῆς καί μέ τήν ἀγιάτρευτη νοσταλγία τῆς ἀνοιχτῆς φύσης, ἀφίνας στό πέρασμα του τῆ σύμμιχτη βοή τῆς ἀγορᾶς· κι ὁ Καβάφης, ὁ ἀκόλαστος ἐραστής τοῦ πολυκίνητου δρόμου, ἀναδίνει τό ἄρωμα τῆς κατασταλαγμένης γαλήνης. Ὁ ἕνας εἶναι ἡ φωνή, ὁ ἄλλος τό ἀπόφωνο. Ὁ ἕνας ἐκφράζει, σ' ἕνα σωρό φανερώματά του, τό πλῆθος· ὁ ἄλλος, ἀποκλειστικά καί μονότροπα καί πεισματικά, τόν ἑαυτό του· ὁ ἕνας εἶναι ὁ ὁ λόγος, πολύχρωμος, βροντερόηχος, φανταχτερός, ἀσταμάτητος, ὁ ἄλλος ἡ σιωπή. Ὁ Παλαμᾶς ἀνεβαίνει ἀπάνου στούς πύργους τῆς πολιτείας καί σαλπίζει σέ κάθε σημάδι τοῦ ὀρίζοντα, ὁ Καβάφης, κλεισμένος μέσα στό τσίχη του, ἀπομονώνεται κάθε μέρα καί πιό πολύ ἀπό τόν δλόγυρα κόσμο. Στόν Παλαμᾶ ἡ διάγνωση γίνεται ἀνάγκη· στόν Καβάφη ἡ αὐτοαπορρόφηση εἶναι μοίρα. Κι ὁ κριτής τήν ὥρα πού ἐτοιμάζεται νά κατέβει ἀπό τήν ἐπαλξή καί νά σταθεῖ στό βαθύ χαντάκι πού τριγυρίζει ἀπό μέσα τό κάστρο, πρέπει, προκαταβολικά, ἂν ἡ ἀνθρωπιά του τόν ἐνοχλεῖ μέ τήν ἀπαιτητική παρουσία της, ν' ἀποκριθεῖ στόν ἑαυτό του καί νά ξεδιαλύνει τό ψυχόρμητο πού τόν σπρώχνει στήν ἀντίστροφη τούτη περιπέτεια. Ἀυτή τήν «ἀπόκριση» πασχίζει ὁ κ. Παναγιωτόπουλος νά δώσει μέ τό βιβλίο του στόν ἑαυτό του καί στόν ἀναγνώστη του, κι ἀπάνου στήν ἴδια αὐτή προσπάθεια τεντώνεται ἡ κλωστή πού εἶναι καί ἡ ἀναδίφηση, καί ἡ σύγκριση κειμένων, καί ἡ ἀνίχνευση σέ κόσμους κλειστούς καί ἀγνωστούς, καί ἡ γραμματολογική τοποθέτηση, καί ἡ αἰσθητή ἔρμηνεία, ἡ κατασταλαγμένη γνώση καί ἡ ἀπειθάρχητη καί ζεστή λυρική διάθεση, ἡ ἀγωνία καί ἡ πείρα, — αὐτή ἡ «ἀντίστροφη περιπέτεια» πού κλείνει τοῦτο τό βιβλίο.

Οἱ σελίδες τοῦ κ. Παναγιωτόπουλου, πού τοποθετοῦν τόν ἀναγνώστη στό θέμα, κερδίζουν γρήγορα τήν ἐμπιστοσύνη. Καταλαβαίνεις ὅτι ὁ μελετητής ἐψάξε μέ ἐξαντλητική ὑπομονή καί στό στάδιο αὐτό τῆς ἐργασίας του ἔμεινε μακριά ἀπό πείσματα καί δογματισμούς, ὅσο κι ἂν δέν παραλείπει νά προχωρεῖ, πέρ' ἀπό τά στοιχεῖα πού συγκεντρώνει ἡ ἔρευνα, στό συμπεράσματα πού δίνει ἡ προσωπική εὐθύνη. Τά κεφάλαια «Ὁ Καβάφης καί οἱ ἄλλοι», τά «Βιογραφικά», ἡ «Ἐποχή», ὁ «Ὁλόγυρα κόσμος», «Τό ἄτομο καί τό ἦθος», «Ὁ Ιστορισμός τοῦ Καβάφης», ἔχουν ὑποδειγματικές σελίδες, πού προσφέρουν κάτι πολύτιμο: τήν ἀσφάλεια πού πρέπει νά νιώθει ὁ ἀναγνώστης ὅταν βρισκεται στό χῶρο ποιητῶν σάν τόν Καβάφη, ὅπου παλεύουν οἱ πιό ἀνόμοιες δυνάμεις τῆς ζωῆς καί τά πιό ἀντίθετα στοιχεῖα τῆς τέχνης, γιά ν' ἀκολουθήσει ἐπειτα τό μελετητή ἀπό πολύ κοντά καί μέ τήν πεποίθηση πῶς μπορεῖ νά τόν ἐλέγξει στήν αἰσθητική του ἔρευνα πού θά εἶναι καί ἡ πιό προσωπική του προσφορά, δηλαδή ἐκεῖ πού γιά νά ἔχει τήν ἀληθινή αἰσθητική χαρά, εἶναι ἀνάγκη νά προσέρχεται ὁ ἀναγνώστης προετοιμασμένος καί ὀπλισμένος γιά τίς λογῆς λογῆς ἀντιγνωμίες πού ἀναπηδοῦν ἀπάνω στήν ἐπαφή μ' ἕνα ἔργο ἀπ' τήν ἀρχή ὡς τό τέλος ἰδιότυπο καί ἀ-

νεπανάληπτο. Ἡ προετοιμασία αὐτή στά πρώτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Παναγιωτόπουλου γίνεται ἐξαιρετικά. Ὁ λόγος ἔχει τόν ἀντίλογο· μά καί ὁ κύκλος τῶν συζητητῶν εἶναι ὁ μεγαλύτερος πού ξαίρω ὡς τώρα. Ἐκεῖ καί ὁ θαυμασμός καί ἡ ἐκτίμηση, καί ἡ πλάνη καί ἡ γκρίνια. Ὅλες οἱ φωνές καί ὅλοι οἱ τόνοι, οἱ καλές καί οἱ ἀτυχές στιγμές τοῦ ἐλληνικοῦ κριτικοῦ λόγου. Καί πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι δλόκληρος ὁ «Καβάφης» τοῦ κ. Παναγιωτόπουλου ὡς κριτική ἔκφραση εἶναι μιά ἀπό τίς κύριες προϋποθέσεις ἀσφάλειας, πού νιώθει ὁ ἀναγνώστης καί πού τόν κρατάει μέ ἀνεση πολύ κοντά στό κείμενο. Ὑπάρχει κυρίως τόνος ἀληθινά κριτικός, ἀδιάσπαστος, προσωπικός ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος. Καί τοῦτο δέν πρέπει νά λογαριασθεῖ λίγο γιὰτί ὁ γνήσιος κριτικός τόνος, πού ἔχει ἰδιοτυπία καί αὐτάρκεια ὅπως ὁ γνήσιος λυρικός ἡ ἀφηγηματικός, οὔτε εὐκολή κατάκτηση εἶναι οὔτε συχνά γίνεται αἰσθητός στό ἐλληνικά μελετήματα. Ἡ κριτική ἰδιοσυγκρασία στόν «Καβάφη»; κάνει κάθε στιγμή τήν παρουσία της, μά καί ἡ πολύχρονη ἀσκηση ἔδωσε πιά τό ὀριστικό ἀποτέλεσμά της. Γι' αὐτό ἀκριβῶς ξαφνιαζομαι ὅταν διαβάζω τή φράση: «Πήρα ἀπό τίς σειρές καί δημοσίεψα στή «Μούσα» κάμποσα ποιήματα. Κι ἀνάμεσά τους τοῦτο τό σημαδιακό». Δηλαδή τό ξεχωριστό. Ἀλλά ὁ λαός ὅταν λέει κάποιο ἡ κάτι σημαδιακό, ἔχει ὁλόκληρα ἀντίθετη πρόθεση: κάνει ὑπαινιγμό γιά κάποιο ἐλάττωμα ἡ κάποια ἀνεπάρκεια ὁλοφάνερη. Εἶναι ἴσως ἡ μόνη λέξη πού μέ ἐνόχλησε σέ ὅλο τόν «Καβάφη». Μά τήν σημειώνω γιὰτί ὁ κ. Παναγιωτόπουλος δέ διστάζει νά τήν περνάει συχνά στόν κριτικό του λόγο, πού μέ τόση προσοχή εἶναι διαμορφωμένος.

Ἄς δοῦμε ὁμως τόν «Καβάφη» τοῦ κ. Παναγιωτόπουλου ἀπό πιό κοντά ἀκόμα. Πρέπει καί πάλι νά σημειώσω ὅτι βρίσκω σάν γενικό γνωρισμά του τήν πληρότητα. Ὁ κ. Παναγιωτόπουλος κάνει ἐπίδειξη τόλμης μέσα στό χῶρο τοῦ Καβάφης. Ἀντιμετωπίζει ὅλα τά προβλήματα καί ὅλες τίς κακοτοπιές πού ἔχουν συγκεντρωθεῖ στό ἑκατόν πενήντα τέσσερα μὴ ἀποκηρυγμένα ποιήματα τοῦ Καβάφης πού μέτρησε αὐτός, καί ὄχι στό ἑκατόν σαράντα πού κατέγραψε ὁ Τέλλος Ἄγρας. Προβλήματα πνευματικά, ἠθικά, τεχνικά. Καί ἀγωνίζεται νά συνθέσει τήν ἀπόκριση πού πρέπει νά εἶναι ὁλόκληρο τό βιβλίο του. Βρέθηκα πολύ κοντά του καί συχνά χαιρόμουν αὐτόν ἀκριβῶς τόν ἀγώνα στίς διακυμάνσεις του, στούς ἐλιγμούς του, στήν πολιορκιτική του μανία γύρω ἀπό ἕνα ἀϊνιγμα, μίαν ἀνταρσία ἡ μιά πτώση τοῦ καθαρικοῦ ποιητικοῦ λόγου, τόν χαιρόμουν περισσότερο κι ἀπ' τό τέρμα του, ἀπό τό ὅποιοδήποτε ἀποτέλεσμά του, σύμφωνα μέ τή συμβουλή τοῦ ποιητῆ τῆς «Ἰθάκης».

Πάντα στό νοῦ σου νάχεις τήν Ἰθάκη.
Τό φθάσιμον ἐκεῖ εἶν' ὁ προορισμός σου.
Ἄλλὰ μὴ βιάζεις τό ταξίδι διόλου.
Καλλίτερα χρόνια πολλά νά διαρκέσει.
καί γέρος πιά ν' ἀράξεις στό νησί,
πλούσιος μέ ὄσα κέρδισες στό δρόμο,
μὴ προσδοκῶντας πλοῦτη νά σέ δώσει ἡ Ἰθάκη.

Ἡ Ἰθάκη σ' ἔδωσε τ' ὠραίο ταξίδι.
Χωρίς αὐτὴν δὲν θάβγαινες στὸ δρόμο.
Ἄλλα δὲν ἔχει νὰ σὲ δώσει πιά.

Αὐτὸ «τὸ ὠραίο ταξίδι» βεβαιότατα τὸ προσφέρει ὁ «Καβάφη» τοῦ κ. Παναγιωτόπουλου, καὶ ὅσο κρατάει τὸ ταξίδι, ἔσχνᾶμε τὴν ἀπόκριση ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἢ προσδοκία μας. Ὁ ἴδιος ὅμως δὲν παραλείπει νὰ μᾶς τὴ θυμίσει στὴν τελευταία σελίδα του. Καὶ τότε αἰστανόμαστε τὴν ἀνάγκη ὄχι νὰ ἀναθεωρήσουμε τὰ γενικά μας συμπέρασματα, ἀλλὰ νὰ γνωρίσουμε τουλάχιστον σ' αὐτὰ τὴν «πληρότητα», ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ὀρατὰ γνωρίσματα τοῦ βιβλίου. Ἐκεῖ ὅμως δὲ γίνεται μόνον τὸ τελικό του ζύγισμα, μὰ ξεχωρίζεται καὶ ἡ πιὸ κύρια ἰσως ρίζα ἐλόκληρης τῆς κριτικῆς ἐργασίας τοῦ κ. Παναγιωτόπουλου. Ὁ «Καβάφη» του ἔχει κάτι τὸ ἀξίον: τὸ φιλολογικὸ του ἔλεγχος. Ἐχει ὅμως καὶ κάτι ποὺ μένει ἀτέλειωτο, ἀσυμπλήρωτο, καὶ διὰν ἀκόμα φτάνει στὴ 205 σελίδα, τὴν τελευταία. Ὁ κ. Παναγιωτόπουλος, ποὺ εἶναι ἀπόλυτα βέβαιος ὅτι νιώθει κατάβαθα τὸν Καβάφη γιατί πολλές εἶναι οἱ ψυχικὲς συγγένειες ποὺ τὸν πηγαίνουν πολὺ σιμὰ στὸν ποιητὴ τοῦ «Ἀπολείπειν ὁ Θεὸς Ἀντώνιον», ἀποφεύγει νὰ τὸν ἐρμηνεύσει μὲ τὴν προσωπικὴ του συγκίνηση καὶ ἐπιμένει νὰ τὸν ἀναλύει μὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια. Ἐπαινετὴ κριτικὴ ἐντιμότητα. Χρήσιμη ὅμως μόνον ὡς τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ κριτὴς ἐτοιμάζεται νὰ κατέβει στὸ βαθὺ χαντάκι ποὺ τριγυρίζει ἀπὸ μέσα τὸ κάστρο. Ὅταν ὅμως βρεθεῖ μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἐσωτερικὸ χαντάκι, πρέπει νὰ ὀρθώσει τὸν ἀτομικὸ του κόσμον, κι αὐτὸς θὰ ρίξει φῶς κι αὐτὸ θὰ θαυματοουργήσει. Αὐτὸς θὰ λύσει τὸ αἶνιγμα καὶ θὰ δώσει τὴν πραγματικὴ ἀπόκριση. Δὲν ὑποτιμῶ τὴν ἀντικειμενικὴ κριτικὴ—πρῶτα οἱ ἀντικειμενικοὶ ὁροί, ὁ φιλολογικὸς ὀπλισμὸς, ἡ γνώση, ἡ ἀσκησιμὴ. Ὅλ' αὐτὰ ὅμως εἶναι ἢ προσεργασία, ἢ προετοιμασία. Καὶ μόνον ἔπειτα ἀπ' αὐτὰ ἀρχίζει ἢ ἀληθινὰ προσωπικὴ κριτικὴ προσφορά. Ὁ κ. Παναγιωτόπουλος μποροῦσε νὰ τὴν κάμει μὲς στὸν «Καβάφη» του περισσότερο ἰσως παρὰ σὲ ὅποιο-δήποτε ἄλλο βιβλίο του. Καὶ ὑπάρχει ἢ ἀπόδειξη: ἐλόκληρο τὸ κεφάλαιο ποὺ ἔχει τὸν τίτλον «Ἡ αἰσθησιμὴ τοῦ περιττοῦ» καὶ οἱ τελευταῖες αὐτὲς γραμμὲς ἀπὸ ἓνα ἄλλο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Ὁ Καβάφη, ποιητὴς τοῦ κλειστοῦ χώρου»: «Ὁ ποιητὴς μᾶς δίνει συχνὰ τὴν ἐντύπωση τοῦ φυλακισμένου ποὺ τρεμάμενος καὶ ἀνήσυχος πηγαίνει πάνου στὰ χνάρινα τῶν βημάτων του, μὲσα στὸ στενὸ κελί του. Ὑπομονετικὰ διακοσμῶ τοὺς ἀχαροὺς τοίχους μὲ λογῆς λογῆς παιγνίδια τῆς φαντασίας του, μὲ δράματα γεμάτα φῶτα καὶ ὀμορφιά. Σὰ νὰ πλαταίνουν καὶ ν' ἀνεβαίνουν σὲ ὕψη οἱ τοῖχοι. Μὰ ἡ νύχτα ἔρχεται καὶ τὰ ὀράματα διαλύονται καὶ τὸ βῆμα τοῦ φύλακα ἰχθαί, βαρὺ, στὰ παγερά λιθόστρωτα τῶν σκοτεινῶν διαδρόμων. Τὸ γερασμένο κορμὶ ὑποφέρει φριχτά. Καὶ περίλυπη συμμαζεύεται στὴ φοβερὴ μοναξιά τῆς ἢ ψυχῆ, ποὺ σὲ τοῦτο ἀνάθεσε «τὴν πᾶσαν ἐλπίδα» τῆς. Ἐδῶ εἶναι ὁ πιὸ γνήσιος, ὁ πιὸ πλήρης Παναγιωτόπουλος. Μὰ αὐτοπεριορίζεται σὲ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα κεφάλαια τοῦ βιβλίου. φυλακίζεται: στὰ κριτήρια τῆς λογικῆς καὶ δὲ λέει ὁ-

λόκληρο τὸν κρίσιμο λόγο. Κάτι τὸ ἀσυμβίβαστο, κάτι τὸ ἐπώδυνο στέκει: ἐμπόδιο στὸ δρόμο του καὶ δὲν ἀφίνει τὸ βηματισμὸ του,—εἰδικότερα ἐδῶ, στὸν «Καβάφη»— νὰ φτάσει ὡς τὸ τέλος, ὡς τὴν ἔξαρση καὶ ὡς τὴν ἀναφαίρετη κατάχτηση. Ἐρχεται ἀπὸ τὸν ἄκρατο ὑποκειμενισμό (καθαρότατα τὰ γνωρίσματά του καὶ στὰ πρῶτα του ἀφηγήματα, καὶ στὰ τραγούδια του, καὶ στὶς ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις του, ἀκόμα καὶ στὰ δοκίμια του) καὶ προσπαθεῖ νὰ κάνει κριτικὴ πορεία μὲ δεῖχτη τὴν ἠρωϊκὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς ἢ τουλάχιστον τὴν ψυχικὴ ὑγεία. Βλέπω ἓνα δυαδισμό στὸν «Καβάφη» του, ποὺ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀπασχολήσει δυνάμεις καὶ νὰ περιορίσει τὴν ἀπόδοσή τους. Ὁ Καβάφη εἶναι, βέβαια, ἢ παρακμῆ. Μὰ ποιὸς μπόρεσε ὡς τώρα ν' ἀποδείξει καὶ νὰ πείσει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἠρωϊκὴ ἀντίληψη ζωῆς ἀκόμα καὶ στὴν πιὸ βαριά, στὴν πιὸ ἀσκήκωτη παρακμῆ; Ὅπου ὑπάρχει δραματικὴ κατάσταση—καὶ στὶς ὥρες τῆς παρακμῆς περισσεύει— δὲ λείπει ποτέ ὁ ἠρωϊκὸς ἄνθρωπος. Καὶ τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν εἶχε δλη τὴν προετοιμασία ὁ κ. Παναγιωτόπουλος νὰ τὸν νιώσει βαθύτερα στὸν «Καβάφη» του, νὰ τὸν ἐκφράσει καὶ νὰ τοῦ ἐξασφαλίσει θέση σὲ συνειδησιμὴς λιγότερο προετοιμασμένες ἢ παραπλανημένες. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι τὸ λάθος ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ κ. Παναγιωτόπουλος δὲν ἔπραξε νὰ «πορευτεῖ» ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ στὸν Καβάφη. Ἐφτανε νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, ἀπὸ μιὰν ἀφετηρία ποὺ δὲν προκαλοῦσε ἄμεσες ἀντιθέσεις καὶ ἀναπόφευκτους δισταγμοὺς. Τότε θὰ εἶχαμε, μὲ τὴν «πληρότητα» τοῦ βιβλίου του, καὶ τὸ φῶς μιᾶς βαθιᾶς καὶ ἀδέσμευτης ἀγάπης.

ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

Ἡ ΜΟΥΣΙΚΗ

Ἡ «Ἀνατολὴ» τοῦ Καλομοίρη στὴ Λυρικὴ Σκηνή.

Ἡ μουσικὴ κίνηση στὴν Ἀθήνα ἄρχισε πάλι νὰ παίρνει τὴν προπολεμικὴ τῆς ἐνταση, μὲ τίς συμφωνικὲς συναυλιὰς τῆς Κρατικῆς Ὀρχήστρας, μὲ τὰ διάφορα ρεσιτάλ τῶν καλλιτεχνῶν μας, μὲ τίς συναυλιὰς τοῦ Ραδιοφωνικοῦ μας Σταθμοῦ, μὲ τίς παραστάσεις τῆς Λυρικῆς Σκηνῆς. Τὸ σημαντικότερο μουσικὸ γεγονός τῆς φετεινῆς περιόδου εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, τὸ ἀνάβασιμα τῆς «Ἀνατολῆς» τοῦ Καλομοίρη ἀπὸ τὴ Λυρικὴ Σκηνή. Παντοῦ καὶ πάντα, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο εἶδος μουσικῆς, ἓνα μουσικοδραματικὸ ἔργο σοβαρὸ σημεῖώνει ἐποχῆ. Εἶναι ἄθλος ἀληθινὸς ἢ ἀρμονικὴ σύμπραξι ὄλων τῶν ποιητικῶν καὶ μουσικῶν στοιχείων μὲσα σ' ἓνα ἔργο τέχνης. Τὸ μουσικὸ δρᾶμα, μ' ὄλη τὴ συμβατικότητά του, μιλεῖ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο εἶδος μουσικῆς στὰ πλήθη, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πῶς δὲ στέκει σ' ἓνα ἀνώτερο καλλιτεχνικὸ ἐπίπεδο. Στὰ μουσικὰ δρᾶματα κάθε ἐποχῆς, βρίσκουμε τὴν ψυχικὴ ἀτμοσφαίρα, τίς αἰσθητικὲς ἀνάγκες, ἀκόμα καὶ τὴν κοινωνικὴ μορφή τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Στὶς κομφῆς ὀπερες τοῦ Λούλλυ καθρεφτίζεται τὸ ἐπίπλαστο περιβάλλον τῆς Αὔλης